

La terra en comú. La col·lectivització agrària a Catalunya durant la Guerra Civil, 1936-1939

GUILLEM PUIG VALLVERDÚ
Universitat Rovira i Virgili
guillem.puigvallverdu@gmail.com

RESUM

A partir de l'esclat del Guerra Civil a Espanya el juliol de 1936, l'organització de la rereguarda esdevé un element fonamental i controlar la producció un dels objectius principals del bàndol republicà. A partir de les confiscacions de propietats i finques als assenyalats com a partidaris de la rebel·lió militar, a la rereguarda republicana es plantejaren diferents models d'ordenació entre les que destacaren les col·lectivitats, un model de gestió i producció col·lectiva i de relació igualitària dels seus membres en la construcció d'una nova comunitat. Al llarg de la guerra, Catalunya fou un territori on aquestes organitzacions s'expressaren amb més força a les zones urbanes, atès el seu destacat teixit industrial. Malgrat això, també tingueren la seva manifestació a la resta d'un territori agrícola articulat després de dècades de mobilització pagesa. Les resistències i els suports que sorgiren en els diversos intents per organitzar-se col·lectivament van configurar la quotidianitat de la rereguarda catalana, així com els discursos i l'acció política de les diverses formacions antifeixistes.

Paraules clau: Guerra Civil espanyola; Col·lectivització; Catalunya; Pagesia; Ocupacions de terres

TIERRA EN COMÚN. LA COLECTIVIZACIÓN AGRARIA EN CATALUÑA DURANTE LA GUERRA CIVIL

RESUMEN

La organización e la retaguardia fue un elemento fundamental al inicio de la Guerra Civil, y el control de la producción uno de los principales objetivos del bando

Data de recepció: 03/11/2020
 Data d'acceptació: 22/11/2020

republicano. A partir de la expropiación de las propiedades de los acusados de colaborar con la rebelión, en la retaguardia republicana se plantearon diferentes modelos de ordenación. La colectivización fue uno de ellos, basándose en la gestión y producciones colectivas y la persecución de una relación igualitaria entre sus miembros. A lo largo de la guerra, estas organizaciones tuvieron su expresión en las zonas urbanas de Cataluña. Debido a su importante red industrial. Sin embargo, también tuvieron sus ecos en las zonas agrícolas del resto del territorio catalán, donde había habido un importante movimiento campesino. Las resistencias y los apoyos que emergieron frente a la colectivización, definieron la cotidianeidad de la retaguardia catalana y los discursos y la acción política de las formaciones antifascistas.

Palabras clave: Guerra Civil; Colectivización; Cataluña; Campesinado; Ocupaciones agrarias

LAND IN COMMON. THE AGRARIAN COLLECTIVISATION
IN CATALONIA DURING THE SPANISH CIVIL WAR

ABSTRACT

The Rear-guard organization became a basic component from the beginning of the Spanish Civil War, and the control of production one of the principal aims of the Republican bloc. Based on expropriation, in the Republican rear-guard different ordering forms were proposed. One of them was collectivisation, a model founded in collective production and management, which sought for an egalitarian society. During the war, these organizations expressed in urban areas of Catalonia with a major industry concentration. In spite of this, they also revealed themselves in the rest of the agrarian areas, where there had been a significant peasant movement the previous years. The resistances and supports, that it emerged in front of collectivisation, shaped the Catalan rear-guard, as well as the political speeches and action of the anti-fascist formations.

Keywords: Spanish Civil War; Collectivisations; Catalonia; Peasantry, Agrarian expropriations.

§

Durant anys s'havia explicat el procés col·lectivista que va tenir lloc a la rereguarda republicana com un fenomen excepcional. Unida de manera simbiòtica amb la violència, la col·lectivització s'assenyalava com el patrimoni de les patrulles de control i d'elements exògens a la comunitat. La majoria d'estudis sobre la Guerra Civil han tractat el procés col·lectivista de manera tangencial i, en tot cas, com un element vinculat, només, a la violència que s'ha adjectivat com a revolucionària. Fins i tot avui dia encara trobem exemples del binomi revolució-violència en estudis els quals han deixat per dissipar els dubtes sobre com es correlacionen les agressions a la rereguarda més enllà de les lligades a la guerra amb el procés d'expropiació i col·lectivització. En lloc d'això es segueixen apuntant com un automatisme de les accions de l'esquerra política i es projecta la idea d'un triomf dels extrems establint un fil conductor que travessaria diametralment el període republicà. Una línia que s'iniciaria amb els fets d'octubre de 1934, passaria pel «sospitós» triomf del Front Popular a les eleccions de febrer de 1936, fins a

la seva manca de capacitat per aturar la mobilització derivada del cop d'Estat de juliol. Així les coses, el context d'inestabilitat social i violència política constant des del febrer, hauria desembocat en la rebel·lió militar i les agressions de l'esquerra. En un interessant exercici de malabars, la justificació franquista de *La Cruzada*, serveix de base per assenyalar que qui hi hauria sortit més malparat de tot plegat hauria estat la democràcia.¹

Tanmateix, aquestes visions han estat àmpliament contrastades d'ençà la dècada de 1980 i la perspectiva historiogràfica de les anàlisis sobre la Guerra Civil ha variat notablement. La importància del conflicte s'ha posat de manifest en el destacat interès pel seu estudi. Cap altre període ha generat un volum de bibliografia tan extens i ha estat analitzat des de perspectives tan diverses.² Per una banda, aquest canvi s'ha fet palès des de l'estudi del moviment obrer, i a partir de la història social, en abandonar l'esquematisme que formulava una evolució lineal de les estructures productives cap a la consciència de classe i d'aquesta a la lluita de classes; deixant la mirada de la guerra com un conflicte bipolar entre dos grans idees.³ Al seu lloc, darrere els orígens de la mobilització política de la dècada de 1930 hi hauria les contradiccions de l'estructura social i l'evolució de les relacions de classe, les demandes col·lectives i les representacions culturals que definien la societat espanyola en el moment d'esclatar el conflicte.⁴ Per altra banda, ha estat necessari servir-se de disciplines que assenyalessin la importància de les mediacions, l'acomodació, els suports o les resistències a l'ordre establert per tenir una mirada polièdrica de la guerra. Ha calgut incloure altres vectors com ara la naturalesa repressiva i ineficàç de l'Estat, la funció de l'Església com a medidora social i cultural o el marc d'oportunitats polítiques obertes per la Segona República. Amb tot la Guerra d'Espanya no podia reduir-se a una lluita de classes, però tampoc es podia no tenir en compte que el suport que determinats grups socials van prestar a cada bàndol hauria fet del conflicte una lluita entre dues concepcions diferents de l'ordre social.⁵

Amb el replantejament analític a partir dels vuitanta també hi van aparèixer preocupacions metodològiques influenciades per l'hispanisme francès i vinculades a l'anàlisi de les mentalitats, la premsa, l'educació i la literatura, i la incorporació de les teories de l'acció col·lectiva com a moviment social de protesta. Així es destacava la importància del teixit associatiu per explicar la transcendència de la cultura com a mecanisme de sociabilitat extrasindical. Aquesta línia d'investigació iniciada els anys setanta, que posava especial atenció en les pràctiques culturals apreses i experimentades per militants, afiliats o simpatitzants, assenyalava la importància d'aquestes per assegurar la cohesió dels grups i la consolidació dels sentiments de pertinença

¹ El darrer mes de febrer de 2020, el portal digital *Conversación sobre la Historia*, dirigit pel professor Ricardo Robledo, va recollir el diàleg entre els professors José Luis Martín Ramos i Fernando del Rey Reguillo a propòsit de la publicació del llibre d'aquest últim (*Retaguardia Roja. Violencia y revolución en la guerra civil española*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2019), –guardonat amb el premi nacional d'Història el novembre del mateix any–, on es tractaren, precisament, les perspectives suposadament ecumèniques sobre la guerra i l'automatització del vincle revolució-violència. <https://conversacionsobrehistoria.info/2020/02/15/retaguardia-roja-violencia-y-revolucion-en-la-guerra-civil-espanola/>

² Per una banda, la mostra d'aquest interès és el dossier dirigit per A. Viñas (ed.): «La Guerra Civil», *Studia Historica. Historia Contemporànea*, 32 (2014). Per altra banda, i de manera complementària, un bon indicador de l'evolució de les visions de la guerra d'ençà la dècada de 1970 està disponible a l'excel·lent capítol de J. L. Ledesma: «Marxismo, materialismo histórico y el estudio de la Segunda República y la Guerra Civil», a J. Gómez Alén (ed.): *Historiografía, marxismo y compromiso político en España. Del franquismo a la actualidad, Siglo XXI*, Madrid, 2018, pp. 173-221.

³ J. Casanova: *La historia social y los historiadores. ¿Cienicienta o princesa?*, Crítica, Barcelona, 2003.

⁴ C. Ealham i M. Richards (eds.): *España fragmentada. Historia cultural y Guerra Civil española*, Comares, Granada, 2010.

⁵ J. Casanova: «Guerra Civil, ¿Lucha de Clases?: El difícil ejercicio de reconstruir el pasado», *Historia Social*, 20 (1994), pp. 135-150.

a un moviment social.⁶ En resum, es tractava de buscar espais de col·laboració entre diferents tendències analítiques i aprofitar els resultats que podien aportar les perspectives plantejades des de la història social i cultural per obtenir una visió més àmplia i plural del passat històric.⁷

Per descomptat, l'estudi de la qüestió agrària s'ha mantingut com un element fonamental per entendre l'esclat de la guerra. Les demandes pageses de millores laborals i d'accés a la propietat, la reforma agrària republicana o les apostes socialistes en el seu sentit més ampli, han estat replantejades i han passat de raons objectives que haurien donat peu a la insurrecció, a ser enteses com les principals preocupacions de les elits i sectors conservadors que donaren suport a una revolta militar que no era la conseqüència, sinó l'instrument que articulava les fòbies d'una societat entesa com a desigual. Més enllà de les qüestions estructurals, els suports a la rebel·lió o les motivacions d'alguns sectors camperols per implementar propostes de transformació de la situació al camp han ocupat un espai distingit en les noves recerques sobre els orígens agraris de la guerra.⁸

I. TRACES DISCONTÍNUES

Durant un temps —i fins no fa massa—, estudiar la col·lectivització ha estat sinònim de destacar els projectes agraris a Andalusia, el País Valencià, Castella-La Manxa o l'Aragó.⁹ Una perspectiva adoptada, en certa manera, per la influència que exerceixen excel·lents estudis sectorials sobre el tema; però també per l'escassetat d'anàlisis sobre la resta de territoris de la rereguarda. En canvi, per a Catalunya, estudiar la col·lectivització ha estat sinònim d'analitzar com aquest procés va afectar a les fàbriques i els serveis de Barcelona i a la seva zona periurbana.¹⁰ De manera conscient o no, s'ha confós la centralitat de la capital catalana i el pes del sector industrial amb entendre que el que passa a la ciutat passa al conjunt del país. Però això no és exactament així. El territori, malgrat que influenciat, no està determinat inevitablement pel

⁶ P. Solà: «La base societaria de la cultura y de la acció libertaria en la Cataluña de los años treinta», a B. Hofmann, P. J. Tous i M. Tietz (eds.): *El anarquismo español y sus tradiciones culturales*, Vervuert-Iberoamericana, Frankfurt am Main-Madrid, 1995, pp. 361-375.

⁷ G. Eley: Una línia torcida. *De la historia cultural a la historia de la sociedad*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2008, p. 293.

⁸ E. Malefakis: *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*, Ariel, Barcelona, 1971; F. Espinosa: *La primavera del Frente Popular. Los campesinos de Badajoz y el origen de la Guerra Civil (marzo-julio de 1936)*, Crítica, Barcelona, 2007; R. Robledo: «El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939)», a R. Garrabou et al.: *Sombras del progreso: las huellas de la historia agraria*, Crítica, Barcelona, 2010, pp. 117-150; J. Carmona i J. Simpson: *Why Democracy Failed: The Agrarian Origins of the Spanish Civil War*, Cambridge Studies in Economic History, Cambridge, 2020.

⁹ L. Garrido: *Colectividades agrarias en Andalucía: Jaén (1931-1939)*, Siglo XXI, Madrid, 1979; W. L. Bernecker: *Colectividades y revolución social. El anarquismo en la guerra civil española, 1936-1939*, Crítica, Barcelona, 1982; A. Bosch: *Ugetistas y libertarios: guerra civil y revolución en el País Valenciano: 1936-1939*, Institución Alfonso el Magnánimo i Diputación Provincial de Valencia, València, 1983; J. Casanova: *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa, 1936-1938*, Siglo XXI, Madrid, 1985; N. Rodrigo González: *Las Colectividades agrarias en Castilla La Mancha*, Junta de Castilla La Mancha, Toledo, 1985; J. Sánchez Jiménez: «Las colectividades agrarias durante la guerra civil», *Anales de Historia Contemporánea*, 7 (1979), pp. 49-71; J. Casanova (comp.): *El sueño igualitario: campesinado y colectivizaciones en la España republicana, 1936-1939*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1988.

¹⁰ J. M. Bricall: *Política económica de la Generalitat (1936-1939)*, 2 vols. Edicions 62, Barcelona, 1970; C. García; J. Milà; A. Riús: «La col·lectivitat agrícola de Barcelona. Una aportació al fet col·lectivista a Catalunya», a AA. DD.: *Revolució i Guerra civil*, Departament d'Història Contemporània, Tarragona, 1983; C. Santacana (coord.): *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat (1936-1939)*, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989; A. Castells Duran: *Les col·lectivitzacions a Barcelona, 1936-1939*, Hacer, Barcelona, 1993; J. Beltrán Dengra i M. Cárdbaba: *Lucharon por la libertad: anarco-sindicalismo y agro catalán desde 1911 hasta 1939: investigación sobre algunas comarcas barcelonesas ; Lluitar en per la llibertat: anarcosindicalisme a l'Empordà*, El Grillo Libertario, Cornellà de Llobregat, 2016.

que passa al seu centre. I a pesar de que existeix una dependència, també hi ha una agència pròpia de l'espai agrari. Així ho mostra la prolífica bibliografia sobre la nova història política que destaca la naturalesa versàtil, heterogènia i ambivalent dels posicionaments de les comunitats rurals i el seu paper determinant per al desenvolupament de múltiples aliances polític-electoral en la configuració de règims polítics. Unes aportacions metodològiques que evidencien el paper de les dones com a subjectes de l'agència col·lectiva, també a l'espai agrari.¹¹ Per al cas de la Catalunya agrària, han existit diferents estudis locals que, de manera esgraonada, han centrat la seva atenció en zones agrícoles allunyades de la centralitat de la capital.¹²

El primer interès per l'estudi del procés col·lectivista es va concretar a partir de la crisi del règim franquista i la voluntat d'alguns hispanistes i intel·lectuals d'esquerres de disputar el discurs legitimador del règim sobre la Guerra Civil. Demostrar que en el territori republicà hi va existir un projecte emancipador servia per deslegitimar la dictadura i per dotar de memòria el projecte polític de l'esquerra radical. A pesar dels nombrosos estudis, van ser molt pocs els que superaren els debats i les disputes polítiques heretades de la guerra per analitzar les col·lectivitats des d'una perspectiva històrica. D'aleshores ençà, l'estudi de la col·lectivització ha seguit una dinàmica atomitzadora i ha aportat resultats a comptagotes. Les noves aportacions s'han presentat de manera tan distesa que els intervals es poden mesurar per dècades, contrastant així amb la copiosa producció de les dècades dels setanta i els vuitanta. Vist això, hi ha qui es podria preguntar a què es deu aquesta reducció de la producció historiogràfica. Per què, a partir de la dècada de 1990, les col·lectivitats van deixar d'atreure l'atenció de la historiografia?

Per entendre aquest desinterès, per una banda, potser cal tenir en compte la dispersió i el perfil marcadament local del fenomen col·lectivista, però les limitacions que pot generar l'escassa documentació per analitzar-lo en profunditat no són més significatives que les d'altres períodes i temàtiques històriques. Ho posen de manifest estudis recents que, tot i l'espargiment, han confirmat la presència del col·lectivisme en diferents territoris i han ajudat a construir una panoràmica del fenomen revolucionari més extensa que en estudis previs.¹³ A més, cal afegir que només una part de les recerques realitzades han comptat amb les aportacions d'altres disciplines i anàlisi per a la seva investigació. En ocasions s'ha substituït aquest exercici per un

¹¹ F. Cobo Romero: «La historiografía sobre el conflicto rural y la politización campesina en la España contemporánea. Del Marxismo a la nueva historia política», a *Historiografía, marxismo y compromiso político en España. Del franquismo a la actualidad, Siglo XXI, Madrid, 2018*, pp. 135-139. Íd.: *¿Fascismo o democracia? Campesinado y política en la crisis del liberalismo europeo, 1870-1939*, Editorial Universidad de Granada, Granada, 2012; T. M. Ortega López (ed.): *Jornaleras, campesinas y agricultoras. La historia agraria desde una perspectiva de género*, Prensas de la Universidad de Zaragoza – Sociedad Española de Historia Agraria, Zaragoza, 2015.

¹² C. Bertran Álvarez, C.: «Aproximació a les confiscacions i les col·lectivitats del Baix Penedès (1936-1939)», a J. Piqué Padró (coord.): *Guerra Civil a les comarques tarragonines, 1936-1939*, Cercle d'Estudis Històrics Guillem Oliver, Tarragona, 1999, pp. 165-193; J. Rubió Sobrepera: «La revolució al camp. Les col·lectivitats agrícoles a Les Garrigues (1936-39)», *Plecs d'història local*, 114 (desembre de 2004), pp. 1801-1803; M. Dalmau Vinyals: «La col·lectivitat de l'Argilaga. Un intent de comunitat comunista en temps de guerra. Del 1936 al 1939», a *Estudis Altavallencs*, 39 (2015), pp. 107-137; J. L. Blanchon: «La Cerdanya col·lectivitzada. 1936-1937», a *L'economia muntanyenca al Pirineu. 14es Trobades Culturals Pirinenques*, Societat Andorrana de Ciències, Andorra, 2018, pp. 147-151.

¹³ J. Sagués San José: *Lleida en la Guerra Civil espanyola (1936-1939)*, Tesi doctoral, Universitat de Lleida, 2001; M. Cárdbaba: *Campesinos y revolución en Cataluña. Colectividades agrarias en las comarcas de Girona, 1936-1939*, Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid, 2002; M. Vicent: *Conflicto y revolución en las comarcas de Castelló, 1931-1938*, Universitat Jaume I, Castelló, 2006; F. J. Atienza: «Colectividades en Alcázar de San Juan», a *La guerra civil en Castilla-La Mancha, 70 años después. Actas del Congreso Internacional*, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 2008, pp. 645-672; E. Simoni i R. Simoni: Queretes. *La col·lectivització d'un poble aragonès durant la Guerra Civil (1936-1938)*, Associació Cultural del Matarranya, Calaceite, 2013; (A. Gavaldà: *Fam de pa i de terra: la col·lectivització agrària a Catalunya*, Tarragona, Publicacions URV, 2016; Íd.: *La col·lectivització agrària a l'Alt Camp (1936-1939). A la recerca d'una millora socioeconòmica*, Publicacions URV, Tarragona, 2016; A. Castillo: «¿Quién se acuerda de las colectividades del 36?», *Tirolenses*, 11 (2018), pp. 16-19; G. Puig Vallverdú: «Experiencias campesinas. La colectivización de la tierra en una Cataluña en guerra», a: G. Roman i J. A. Santana (coords.): *Tiempo de dictadura. Experiencias cotidianas durante la guerra, el franquismo y la democracia*. Editorial Universidad de Granada, Granada, pp. 45-66, 2018.

retorn a l'individualisme metodològic, similar al dels inicis del registre historiogràfic en el millor dels casos, i només en escasses ocasions ha existit la voluntat d'aprofundir en una interpretació general o el manteniment dels criteris específics de la història econòmica. Per altra banda, per entendre aquesta displicència, potser caldria tenir en compte la crisi del model analític de la història social des del prisma del materialisme històric, el qual havia estat l'hegemònic en els primers registres per analitzar el procés. No obstant això, justificar que les col·lectivitats han perdut l'interès atesa aquesta crisi podria suggerir que una part de la historiografia ha entès que només és possible estudiar-les des de la centralitat de l'estructura social i econòmica. Res més lluny de la realitat. Tot i així, penso que és important destacar que és precisament aquesta crisi la que influeix en la manca d'estudis sobre el tema. Ja hem vist que l'anàlisi històrica de la guerra ha seguit el seu camí i algunes perspectives analítiques s'han desvinculat parcialment de les interpretacions que oferia la metodologia marxista, fins i tot algunes amb la intenció de portar l'estudi de la història cap a una posició suposadament ecumènica i objectiva. Aquests mateixos plantejaments suggereixen la crisi de la dècada dels trenta exclusivament com de signe polític, cultural i ideològic, en la qual els factors estructurals van tenir un paper secundari. Atesa aquesta manca de centralitat, les agències que proposaven substituir la propietat privada per altres models col·lectius i les seves experiències han estat bandejades.

En els darrers anys, i vinculada amb la perspectiva anteriorment descrita, s'ha assentat en els discursos d'alguns grups dirigents una narrativa pacificadora de la memòria del passat recent per tal d'evitar reconèixer la contribució de l'antifeixisme en la construcció de la democràcia. En aquesta narrativa, les perspectives que han equiparat feixisme i antifeixisme a partir de la idea de reconciliació, han tingut com a base la sospita de la mirada civil i popular sobre el passat per les possibles conseqüències que aquesta podria tenir en el present. Com apuntava Ricard Vinyes: «creen que, si esa mirada civil señala un intento por comprender, y genera unas identidades específicas y confrontadas, hará estallar nuevamente un conflicto social».¹⁴ Aquest tipus de bloqueig que existeix des de la dècada de 1980 en l'esfera política espanyola, sembla haver-se donat de manera simultània en una part de la historiografia quan s'ha tractat d'explicar la rereguarda republicana i de manera estesa la resta dels anys previs a la guerra. La Segona República s'ha plantejat com un règim excloent, de poca qualitat democràtica i marcat per la violència d'una part de l'esquerra política; avalada per republicans d'esquerra i socialistes que la usarien a favor seu per mantenir la dreta apartada del poder.¹⁵ Potser l'exposició d'aquests plantejaments revisionistes vinculats al neoconservadorisme no responguin directament a les preguntes plantejades, però sí que permeten entendre en quin ambient hem transitat al llarg d'aquests últims anys, en els quals aquest tipus de discursos des d'un costat i altre de l'Atlàntic s'han convertit en la moda i han ocupat recentment l'acció política de les més altes esferes transnacionals.¹⁶

¹⁴ «El PSOE y el PCE sospechan de la mirada popular sobre el pasado», *Nabarralde*, 6/VI/2017. Recuperado de <https://nabarralde.eus/ricard-vinyes-el-psoe-y-el-pce-sospechan-de-la-mirada-popular-sobre-el-pasado/>

¹⁵ R. Robledo: «El giro ideológico en la historia contemporánea española: «Tanto o más culpables fueron las izquierdas» a C. Forcadell, I. Peiró y M. Yusta (eds.). *El pasado en construcción. Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2015, pp. 303-338.

¹⁶ Una síntesi sobre aquest revisionisme es pot trobar a l'estudi de E. Traverso: «The New Anti-Communism: Rereading the Twentieth Century» a M. Haynes I.J. Wolfreys (eds.). *History and revolution. Refuting revisionism*, Verso, Londres, 2007, pp. 138-155.

Per al cas de Catalunya, la presència d'un projecte nacionalitzador, polític i culturalment autònom com el pujolisme¹⁷ d'ençà dels anys vuitanta, coincidint amb el moment de revisió del passat històric de la dècada de 1930, va influir en els plantejaments generals a l'hora de tractar el procés col·lectivista. La visió de la guerra adoptada era la d'un conflicte que es definia com imposat davant l'evident error històric que havia suposat la Segona República i, per al cas de Catalunya, on aquesta havia estat la derrotada. Els intents de redreçament institucional a una suposada normalitat en plena guerra havien fracassat degut a la persistència de les posicions més radicalitzades; i la violència que havia tingut lloc a la rereguarda era un fenomen estrany, vinculat a aspectes forans d'una cultura mil·lenària basada en l'acord i l'entesa, com s'havia posat de manifest en diversos episodis de la història de Catalunya. Aquesta idea força es projecta a partir dels plantejaments de Raimon Galí¹⁸ qui, retornat de l'exili el 1948, va suposar un dels canals més importants de transferència ideològica entre l'organicisme catalanista, de la tradició del catalanisme catòlic i la generació republicana a l'exili, amb els grups de joves vinculats als àmbits cristians.¹⁹

Des d'aquesta perspectiva, el principi de tots els mals haurien estat les columnes de milicians que, al sortir de Barcelona direcció al front, aprofitaren el trajecte per fer accions de càstig contra els enemics de classe. Aquesta violència exògena, en alguns casos, estaria acompanyada per una minoria local que hauria utilitzat el context violent per passar comptes amb enemics personals. Accions dominades més aviat per l'enveja i els enfrontaments personals que no pas per quelcom tan propi de l'època com el resultat de l'ús de la violència com element de l'acció política.²⁰ De tota aquesta violència n'hauria derivat un nou ordre social, artificial, caracteritzat per la col·lectivització, resultat d'una trajectòria a les zones urbanes, mentre que al camp el fenomen quedava eclipsat per les accions de càstig de les patrulles de control. Davant de la col·lectivització de les terres, a la pagesia no li hauria quedat altra que mostrar la seva oposició, i per tant, així les coses, l'impuls del col·lectivisme havia d'haver estat forà i forçós. La voluntat d'aquests pagesos, tot i que compartien la necessitat d'un canvi, havia de ser la d'una transformació més moderada que no trenqués l'harmonia de les relacions socials al camp.²¹ L'ideal que perseguirien s'apropava al del pairalisme, entès com la comunitat rural protectora de tots els seus membres i vinculada a la casa de pagès i al model productiu basat en la petita propietat familiar. Un model propi i natural, que era més comú al nord i el centre del Principat que no pas cap al sud (on la propietat era més extensa i, per tant, on existien més desequilibris) i que sintetitzava les virtuts de la catalanitat.²²

Amb tot, si bé va existir una crisi d'autoritat del sistema parlamentari i els postulats republicans i liberals durant la dècada de 1930, la gent va continuar experimentant desigualtats en les que cal trobar l'origen de l'allunyament de les posicions fins llavors dominants. En aquets sentit, l'estudi

¹⁷ P. Lo Cascio: *Nacionalisme i autogovern. Catalunya, 1980-2003*, Afers, Catarroja, 2008.

¹⁸ R. Galí: *Problemes de la nostra generació, problemes del nostre temps*, 1955, Ponència fundacional CC. Ciclostil.

¹⁹ M. Lladonosa: *Nosaltres, els catalans. Del catalanisme catòlic al pujolisme*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2019, pp. 63-100.

²⁰ Sobre l'ús de la violència com element de l'acció política cal veure J. L. Ledesma: «Qué violencia para qué retaguardia o la República en guerra de 1936», *Ayer. Revista de Historia Contemporánea*, 76 (2009), p. 88.

²¹ A. Balcells: *El problema agrari a Catalunya. La qüestió rabassaire (1890-1936)*, Nova Terra, Barcelona, 1983 [1968]. Algunes d'aquestes mateixes idees revisades i expressades pel mateix autor a: «Les col·lectivitzacions a Catalunya i al País Valencià durant la Guerra Civil espanyola de 1936 a 1939» *Catalan historical review*, 10 (2017), pp. 189-201.

²² Per estudis de més profunditat sobre els elements fundadors del catalanisme conservador: A. Dowling: *La reconstrucció nacional de Catalunya 1939-2012*, Pasado y Presente, Barcelona, 2013.

de les col·lectivitats pot complementar la perspectiva de la crisi dels anys trenta tenint en compte que la crítica implícita que feia el col·lectivisme a la propietat privada va despertar resistències i suports entre la població. Probablement, el control privat dels mitjans de producció permetia la distinció social, i l'eliminació d'aquest suposava tot un repte cultural, ideològic i polític no només per a aquells que gaudien d'una posició privilegiada, sinó també per a altres subjectes no privilegiats que compartien la visió desigual de la societat.²³ Així mateix, aquest tipus de domini privat era la base de l'estatus econòmic que, en passar sota control comunitari, s'entenia com un esglaió per avançar cap a la reducció de les desigualtats i la precarietat i la misèria que els són annexes. El manteniment d'aquesta perspectiva va ser una de les principals motivacions que va portar a gent comuna a apostar per un canvi en l'estructura de la propietat.

2. LA CURSA PER CONTROLAR EL CAMP

La col·lectivitat es podria definir com el mètode pel qual les propietats i les eines del treball van passar a estar sota el control de les persones que hi treballaven. També, però, per la seva expressió comunitària, ja que es volia com una nova manera d'organitzar-se, que satisfés les necessitats dels seus integrants i que ajudés a construir una societat democràtica. El discurs dominant en els primers moments de la guerra vinculat a la mobilització social va ser el del col·lectivisme. Encara que cal precisar que aquest era entès en termes d'apropiació sindical, d'ocupació dels espais econòmics pels sindicats i que es va dur a terme sense un pla previ. Ni tan sols un pla immediatament posterior al cop d'Estat, ja que la Confederació Nacional del Treball –principal defensora d'aquest procés de col·lectivització sindical– no va començar a debatre'l fins al Ple Regional de Relacions Camperols, celebrat a Barcelona entre el 5 i el 7 de setembre de 1936.²⁴ Tanmateix, això no vol dir que fos un fenomen nou, sorgit de l'esponataneïtat. Hi havia hagut experiències prèvies a partir de terres arrendades per assajar l'explotació col·lectiva, com la d'Amposta el 1933.²⁵ Però en cap cas, ni a partir de l'expropiació, ni de la magnitud que es donà a partir de l'estiu de 1936. Al cap i a la fi, el col·lectivisme formava part de l'entramat formatiu del moviment obrer hispànic i durant la Guerra Civil es va proposar com una manera d'anar més enllà de les demandes del moviment pagès que buscaven regular els contractes de conreu i els preus dels productes agrícoles. La col·lectivització era una aposta integral, una esmena a la totalitat a la manera de viure condicionada per l'estructura del poder dominant i que es presentà com una de tantes solucions a la precarietat de la vida produïda per les condicions del capitalisme.

La formació de les col·lectivitats ha estat el fenomen més discutit en aquells estudis que han tractat el tema. Els primers en redactar al respecte foren testimonis i cronistes vinculats al moviment llibertari, els quals destacaven el caràcter espontani del seu sorgiment. Però com han apuntat alguns estudis, l'intent d'experimentar amb la idea no tenia perquè deure's a una catarsi, sinó al resultat de l'agència col·lectiva. També s'ha dit de la col·lectivització que s'engegà per una qüestió pragmàtica: la necessitat de recollir les collites abandonades pels propietaris per

²³ R. Trullén: *España trastornada. La identidad y el discurso contrarrevolucionario durante la Segunda República y la Guerra Civil*, Akal, Madrid, 2016.

²⁴ «El magno pleno regional de campesinos», *Solidaridad Obrera*, 8/IX/1936.

²⁵ J. Salvadó Arrufat: *Perfiles de la història d'Amposta, volum II*, Ajuntament d'Amposta, Amposta, 2006, pp. 145-151.

evitar que es fessin malbé i proveir els soldats del front; una obra feta amb preses que tindria encerts i errors. Seria a partir de les ocupacions i confiscacions de terres i articulats a través de sindicats, partits i institucions que es constituïren les col·lectivitats. Per això convé no confondre les col·lectivitzacions amb les confiscacions, atès que no totes es transformaren en col·lectivitats i, a diferència d'aquestes, les apropiacions foren una iniciativa àmpliament compartida per les diferents formacions del bloc antifeixista.

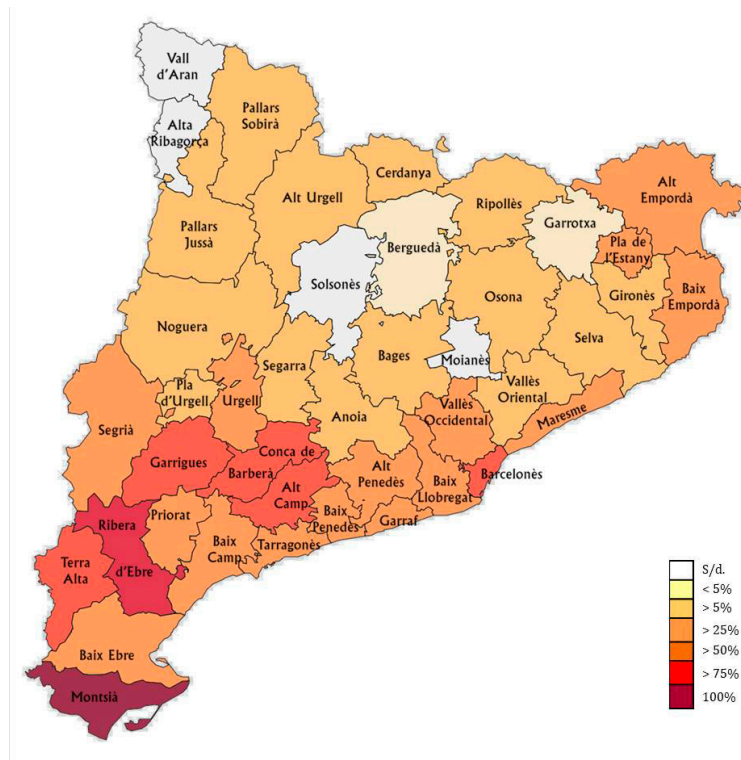

Figura 1: Percentatge de municipis amb col·lectivitats per comarques.²⁶

Per al cas de Catalunya, una part de les anàlisis han apuntat que l'establiment de les col·lectivitats venia donat pel pas de les columnes milicianes que marxaven cap al front. Així doncs, en una obra gairebé apostòlica, la col·lectivització hauria sortit de Barcelona dins els farcells dels milicians que l'haurien estès per la resta del país camí de l'Aragó. Però aquest plantejament, que pretén emfatitzar el pes dels milicians en l'extensió de la revolució, no explica la presència de col·lectivitats en d'altres territoris que no fossin els que quedaven al marge de les vies que duïen al front. Si aquesta era la raó per la qual la col·lectivització de la terra tenia una forta presència als territoris fronterers amb l'Aragó, com s'expliquen les que s'haurien constituït a les comarques de Girona o al Pirineu? O per altra banda, per què no se n'haurien constituït en d'altres indrets de pas com el Penedès? O bé aquí sí que hi tenen a veure, més enllà de la

²⁶ Elaboració pròpia a partir del fons de confiscacions de l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), el setmanari Campo i diversos arxius comarcals.

presència des milicians, les dinàmiques locals i l'experiència del moviment rabassaire? Al cap i a la fi, cal tenir en compte les tradicions polítiques diferents que existeixen en els diferents territoris del conjunt de Catalunya.²⁷

A partir de les dades emeses per la Comissió de Responsabilitats, l'oficina de la Generalitat creada el novembre de 1936 amb l'objectiu de regular les apropiacions de béns que s'havien donat durant les setmanes anteriors, es pot assegurar que a Catalunya hi hagué al voltant de dos-cents trenta-vuit municipis on, en algun moment del conflicte, s'hi constituí una col·lectivitat. La seva presència estigué concentrada, especialment, als territoris agraris, però també en espais urbans i, encara que de manera molt menor, al Pirineu i el Prepirineu. Les zones on el fenomen col·lectivista tingué una major presència foren les del litoral, entre les quals convé destacar les Terres de l'Ebre i el Camp de Tarragona, que comptaren amb més municipis amb terres col·lectivitzades, o les del delta del Llobregat i el Pla de Barcelona. També, és clar, al litoral empordanès, i en especial la voltant del conreu de l'arròs als deltes del Fluvià i del Ter. Al terç sud de Catalunya fou on s'acumularen més col·lectivitats, especialment a la Ribera d'Ebre, on més del 70% dels municipis riberencs va comptar amb explotacions col·lectives al llarg de la guerra. Ascó, Flix, Garcia, Móra la Nova, Serra d'Almos o la Torre de l'Espanyol foren de les més importants.²⁸ Però potser el territori més singular que es veié afectat per la col·lectivització fou el Delta de l'Ebre, on es col·lectivitzaren fins a 5.040 hectàrees entre els termes d'Amposta (670_{ha}) i el d'aleshores pedania tortosina de Sant Jaume d'Enveja (4.370_{ha}). La situació del Delta era conseqüència del seu model productiu i l'experiència d'un grup dirigent pagès partidari de postures maximalistes. Des d'inicis del segle XX, el cultiu de l'arròs al Delta estava en procés de mecanització i era demandant de grans quantitats de treballadors temporals en època de sembra i de sega. A més, seguia una lògica plenament industrial, atès que la seva producció anava destinada a la exportació per diferents mercats distribuïts per tota la península, i la comercialització a càrrec de la Cambra Arrossera des de 1927. Dominats per un grup reduït de propietaris que controlaven la majoria de les parcel·les, els arrossars els treballaven mà d'obra jornalera durant set hores diàries. Unes condicions laborals modificades per contracte verbal el 1926, com a resultat de la mobilització pagesa dirigida per la CNT, a pesar de la resistència patronal partidària de mantenir la jornada de *sol a sol*.²⁹ Plantejar mesures que transformessin aquesta situació i milloressin les condicions de treball dels jornalers, havien estat la preocupació del nucli dirigent al voltant de *El Explotado*, que, com uns anys enrere, i amb Joan Reverter Nolla al capdavant, organitzaren el treball col·lectiu dels camps d'arròs del Delta de l'Ebre a partir de l'estiu de 1936.³⁰

Els estudis sobre l'Aragó i el País Valencià han indicat que en primer lloc el que hi hagué fou la confiscació de la terra, i després, a partir d'aquesta, la formació de les col·lectivitats, encara que no de manera immediata. Potser sí en aquells indrets on hi havia una majoria de convençuts, o allà o no hi havia oposició possible per la destacada presència de les milícies, però són molt pocs els testimonis que n'han quedat. Si ens fixem en la documentació generada per

²⁷ G. Puig Vallverdú: *La pagesia i la seva revolució. Una anàlisi sobre la conflictivitat i el canvi a la rereguarda catalana durant la Guerra Civil, 1936-1939*. Tesis doctoral inèdita, Universitat Rovira i Virgili, 2020.

²⁸ G. Puig Vallverdú: «Les col·lectivitats agràries a la Ribera d'Ebre durant la Guerra Civil (1936-1938)», *Miscel·lània del CERE*, 26 (2016), pp. 153-168.

²⁹ C. Ferré Pavia: *La CNT al Montsià i Tortosa (1930-1939)*, Institut d'Estudis Dertosenses, Tortosa, pp. 19-20.

³⁰ Joan Reverter: «Como nació la colectividad de Amposta», *Espoir*, 4/VIII/1963.

la Comissió de Responsabilitats de la Generalitat, s’hi pot observar que els representants dels sindicats i formacions que signaven els informes feien constar la data de les confiscacions en els dies posteriors al inici de la revolució, però no la constitució de la col·lectivitat. Cal destacar la complexitat per posar una data concreta d’inici de la col·lectivització de la terra, especialment quan la majoria de referències apareixen de manera explícita a partir del desembre de 1936 per referir-se a aquelles col·lectivitats que ja havien estat creades a l’agost. Resultat, en part, per la manca d’interès d’algunes col·lectivitats per atendre les peticions de la Comissió, tal i com quedà reflectit als butlletins del Departament d’Agricultura.³¹ Ara bé, si establim una periodització a partir de quatre moments concrets que van significar punts d’inflexió en el decurs de la guerra i les col·lectivitats, podem veure tendències diferenciades en les quatre províncies catalanes. El primer període, que aniria des del 19 de juliol fins a setembre, una vegada celebrat el Ple de Relacions Camperoles de la CNT i amb la constitució del govern Tarradellas i la dissolució del Comitè Central de Milícies Antifeixistes; el segon, des de principis d’octubre fins als Fets de La Fatarella del 24 i 25 de gener de 1937, amb la participació de la majoria de les forces polítiques i sindicals als governs; el tercer, fins als Fets de Maig, definit per la tensió entre les diferents formacions antifeixistes; i el quart i últim, a partir de les conseqüències de maig de 1937 fins a les darreres dates abans de l’ofensiva sobre l’Ebre.

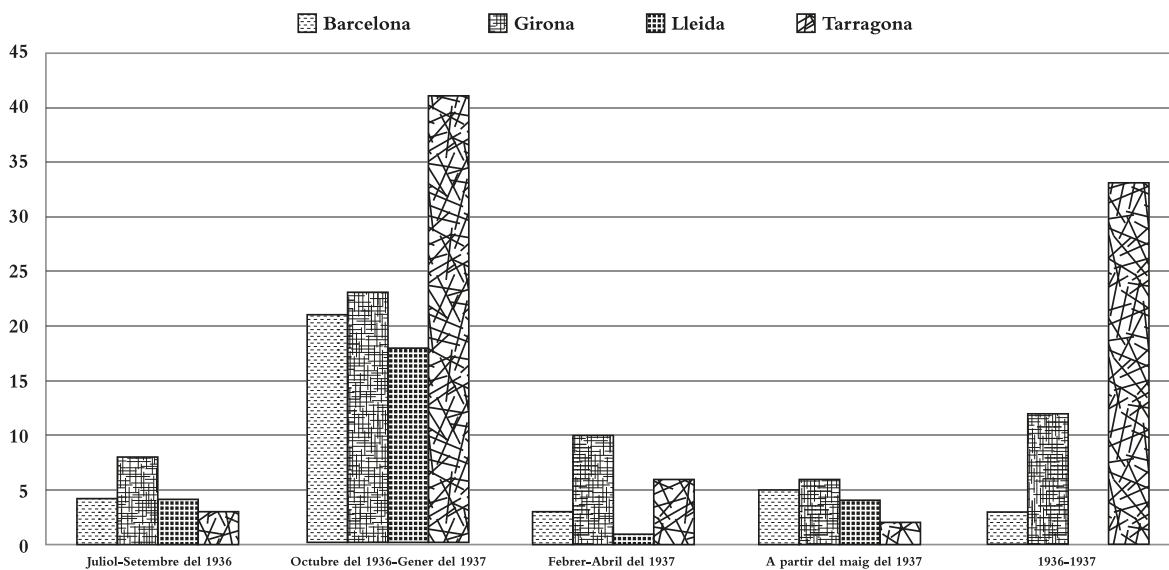

Figura 2: Nombre de col·lectivitats formades per períodes a nivell provincial.³²

En la figura 2 es pot observar com durant el primer període els territoris barcelonins és on es constitueixen més col·lectivitats, mentre que en el segon període hi destaca la província de Tarragona, seguida de la Girona i Lleida. Després dels fets de La Fatarella, moment de més tensió entre les forces antifeixistes, la constitució de col·lectivitats es reduí dràsticament, fins al punt que a Lleida no se’n constituí cap. I, finalment, en el quart període, definit a partir de la

³¹ *Butlletí del Departament d’Agricultura*, desembre de 1936.

³² Elaboració pròpia a partir del fons de confiscacions de l’ANC, el setmanari *Campo* i diversos arxius comarcals.

regulació dels models d'explotació de la terra –també el col·lectiu– per la Generalitat amb el decret del 15 de juliol,³³ es constituïren noves col·lectivitats a Tarragona, Lleida i Girona, però molt per darrere dels volums de la tardor de 1936.

Referent al segon període cal tenir en compte la convocatòria del Ple Regional de Relacions Camperols de la CNT. L'assemblea celebrada entre el 5 i el 7 de setembre a Barcelona havia establert les línies generals d'actuació del sindicat a l'espai agrari. Ho feia després d'una setmana que el govern de la Generalitat decretés la sindicació obligatòria per a tots els pagesos als Sindicats Agrícoles a la fi de destinar tota la producció a l'esforç de guerra. Tanmateix, per la CNT, el nou marc obert el juliol anterior significava la oportunitat per redefinir el marc social i econòmic del camp. Per alguns dirigents cenetistes, el canvi era necessari, però calia anar amb compte, no es podia aplicar de manera homogènia i calia tenir en compte les particularitats socials, culturals i polítiques de cada lloc. El sindicalista de Montblanc, Ramon Porté, fou escollit secretari general del Comitè Regional de Relacions Camperoles durant el mateix ple i afirmava que el 99,5% dels assistents eren partidaris de la col·lectivització forçosa i total, i només una minoria pensava que la col·lectivització havia de ser voluntària. En mig del debat, «em vaig escarrassar fort, fort, per explicar que no era possible la col·lectivització total, sinó que nosaltres havíem de fer-la voluntària, i que als pagesos se'ls havia de convèncer pels ulls i donar exemple de la nostra administració de cultius».³⁴ Finalment s'acordà respectar el cultiu dels minifundis «a fin de que los pequeños propietarios no desconfíen ni un momento de nuestra acción emancipadora y en su consecuencia, que no puedan convertirse en enemigos, entorpecedores o saboteadores de nuestras obras».³⁵ El principal repte per als cenetistes era crear un marc d'actuació propici i prou ampli com perquè els sectors més moderats del moviment pagès no fugissin cap a postures reaccionares en defensa de la propietat privada de la terra, i perquè els treballadors del camp trenquessin definitivament els llaços amb el republicanisme reformista. A diferència del republicans, els cenetistes no oferien l'accés individual a la terra, ni tampoc la distribució de finques, com la solució a les demandes de treball i de justícia social reclamades pel moviment durant els anys previs. Com apuntava Porté, l'actitud de la majoria dels assistents era prou diferent i passava per l'estretor corporativa dels interessos immediats quan es mostraven partidaris de la col·lectivització total. Aquesta era una posició que havia variat lleugerament de les resolucions aprovades al congrés cenetista celebrat a Saragossa el maig anterior, on el treball en col·lectivitat només es contemplava sobre aquelles terres que constituïen propietats superiors a les 50_{ha} i, en tot cas, aquelles que la comunitat reclamava com a comunals.³⁶ La nova situació desencadenada amb el cop d'estat ho havia modificat tot, també el pes dels partidaris de les postures maximalistes entre els cenetistes.

³³ «Decret que disposa l'apropiació per part de la Generalitat de totes les finques rústiques del territori català pertanyents a elements facciosos per tal d'ésser cedides per a llur explotació en la forma que és especificada», *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 15/VII/1937.

³⁴ A. Gavalda: *La col·lectivització agrària a l'Alt Camp...cit.*, p. 78, nota 82.

³⁵ «El magno pleno regional de campesinos», *Solidaridad Obrera*, 8/IX/1936.

³⁶ Acords sobre la Reforma Agrària, IV Congrés de la CNT, Saragossa, 1-10/V/1936.

3. MORFOLOGIES DE LA COL·LECTIVITZACIÓ

Els episodis de violència que van tenir lloc als territoris tarragonins durant la tardor de 1936, i que he situat dins el segon període, són un element clau per entendre la constitució de col·lectivitats en aquest temps i espais concrets. De la tensa situació a la zona en deixava testimoni Genar Mani, cap local de la Unió de Rabassaires (UdR) de Garcia, a la Ribera d'Ebre, quan advertia en una carta a la Junta de Seguretat Interior que, quan els parcers es negaven a integrar-se a la col·lectivitat, se'ls treia «de les propietats sense cap requisit i en la forma més violenta que hom pugui figurar-se, amb l'amenaça constant de les armes en cas de resistència».³⁷ Un dia abans, havien deixat constància d'una situació similar els membres de la UdR, el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) i la Unió General de Treballadors (UGT) d'Horta de Sant Joan sobre com la CNT havia engegat la col·lectivitat al municipi, apropiant-se, no només de les terres dels assenyalats com a feixistes, sinó també de les terres d'alguns pagesos. Motiu pel qual estaven disposats a presentar la dimissió del consell municipal si no es solucionava la situació entre els membres de la col·lectivitat i els parcers, «doncs no és possible conviure amb companys que no acaten al Govern legalment constituït i legítim».³⁸

L'ambient era tan rígid que la Junta de Seguretat Interior convocà una reunió per al 10 de desembre a Móra la Nova amb l'objectiu de posar fre a l'escalada de tensions i acordar un pacte de mínims de com s'hauria d'actuar en la constitució del nou ordre social i econòmic al camp. La nit del 8 de desembre, els delegats dels sindicats únics de la CNT de les comarques del Priorat, la Ribera d'Ebre i la Terra Alta es reunien a Móra d'Ebre per acordar quina postura mantindrien a la reunió amb els representants de la Junta. No estaven disposats a cedir la manera com s'havien organitzat després de l'esfondrament de l'aparell estatal. Pensaven que la situació dels mitgers que seguien treballant les terres confiscades s'hagués hagut de solucionar durant les primeres setmanes del conflicte. Una situació, deien, de la que se n'estaven aprofitant algunes organitzacions antifeixistes per emplenar les seves files. Per als confederals de la Torre de l'Espanyol, de la mateixa manera que s'havia fet amb les confiscacions, les col·lectivitats havien de fer-se «con el arma en la mano, [...] con esta forma no será posible el que nos las arrebatte nadie». No obstant això, aquesta no havia estat la línia general que havien pres els cenetistes a la zona. Al mateix ple, malgrat denunciar que els problemes amb els mitgers «lo plantean organizaciones políticas como caballo de batalla para atraerse un sector proletario con el que nunca podría contar» estaven disposats a «intervenir para una acción conjunta en la colectividad invitando a la fracción de la UGT». Alguns sindicats únics, com el del Molar, al Priorat, havien acordat amb la resta de formacions del municipi la partició a parts iguals de les finques confiscades. Així, mentre una part s'integraven a la col·lectivitat, la resta eren administrades per l'ajuntament.³⁹

A la reunió amb els membres de la Junta s'acordà, per una banda, que la qüestió de l'ordre públic fos únicament competència de la Conselleria de Seguretat Interior, la qual estava treballant amb la constitució d'unes patrulles que es dedicarien a mantenir l'ordre a les comarques. Mentrestant no s'haguessin format, es proposava de crear un comitè comarcal que servís d'en-

³⁷ ANC, Fons de la Generalitat Republicana, Junta de Seguretat Interior, Ribera d'Ebre, reg. 6190, «Al company Rebull», 17/XI/1936.

³⁸ ANC, Fons de la Generalitat Republicana, Junta de Seguretat Interior, Terra Alta, reg. 6196, «Queixa del PSUC, la UGT i la UdR d'Horta de Sant Joan», 16/XI/1936.

³⁹ Arxiu Comarcal del Priorat, Porrera, sig. 219.2, «Pleno Intercomarcal de Sindicatos», 8/XII/1936.

llaç entre les diferents organitzacions antifeixistes amb l'objectiu de rebaixar la tensió i reduir les asprors entre els partits i sindicats. Per l'altra, els acords es centraren en com podien actuar els col·lectivistes cap a les terres confiscades i els arrendataris que hi treballaven. Es partia de la base que no hi podia haver assalariats al camp, per tal d'evitar «la explotación del hombre por el hombre». Però era quelcom que només s'aplicava a les terres confiscades, ja que fou diferent en aquelles on s'havia respectat la propietat. Mentre que en les apropiades, els mitgers i arrendataris havien d'integrar-se a la col·lectivitat, en les altres podien mantenir-se al marge si, a més, els pagesos havien pres part activa del moviment revolucionari. Una condició similar fou la que reberen els qui treballaven amb un contracte de rabassa morta, els quals podien mantenir el seu contracte malgrat les finques que conreaven haguessin estat confiscades. Ara bé, totes aquelles que no poguessin treballar per ells mateixos havien de passar, o bé a la col·lectivitat, o bé al comitè de control local, que se n'encarregaria d'administrar-les com cregués més convenient.⁴⁰

Al capdavant, els confederals podien sortir contents de la reunió. Les terres confiscades s'integraven a les col·lectivitats i amb elles els pagesos que les treballaven, a pesar que havien de respectar als rabassaires i als mitgers que havien pres part activa en contra l'aixecament. Els acords de Móra la Nova, que s'haurien de mantenir mentrestant les formacions antifeixistes estructurassin un nou model econòmic i social al camp, asseguraven una situació privilegiada per als arrendataris antifeixistes i els rabassaires. Uns avantatges que no només s'han d'entendre per la defensa que en feren els delegats sindicals a la reunió, sinó també a la confiança dels confederals cap al projecte col·lectivista. En els acords es preveia que les col·lectivitats seguirien creixent, tant en producció com en treballadors, els quals s'hi integrarien de manera voluntària. Ara bé, com apuntaven els representants d'Esquerra Republicana, la UGT i la UdR de Gandesa en una carta que enviaren a la Junta de Seguretat, el dictamen acordat a Móra la Nova no solucionava el problema dels mitgers. Encara que aquests haguessin pres part activa de la revolució, si la terra havia estat confiscada, s'havien vist obligats a integrar-se igualment a la col·lectivitat.⁴¹ I és que val a dir que no sempre la resolució d'un problema per la Junta de Seguretat garantia la pacificació de la situació. En ocasions, els acords realitzats en presència dels delegats de la conselleria tenien una duració més aviat efímera. Una conseqüència fruit d'una situació molt comuna que era haver arribat a l'entesa d'una manera forçada. Els acords presos a Móra la Nova en són un exemple. Una assemblea en la que la majoria dels seus integrants eren de la CNT i que, en el decurs de la mateixa, algunes delegacions socialistes i rabassaires abandonaren.

Després dels acords de Móra la Nova cessaren els assassinats a la zona, però les tensions entre les formacions persistiren. Al poble de Ginestar, a la Ribera d'Ebre, els ugetistes convocaren un míting a mitjans de desembre, on es criticà durament la intenció dels confederals que dirigien l'ajuntament de voler implantar una col·lectivitat al municipi. Però el que podia semblar una crítica assumible per als cenetistes, fou entès com una amenaça quan a l'acte hi aparegueren membres de la UGT armats provinents de Tarragona. Fou aleshores quan des de l'ajuntament es cridà a les patrulles de control assentades a Móra d'Ebre i, tot i que no es va haver de lamentar cap incident, la decisió de l'alcalde no agradà gens als ugetistes, que no dubtaren en donar l'avís a la Junta de Seguretat, no només perquè es sentiren coaccionats per les patrulles, sinó pel que ente-

⁴⁰ ANC, Fons de la Generalitat Republicana, Junta de Seguretat Interior, Ribera d'Ebre, reg. 9260, «Acuerdos tomados por la ponencia de todas las organizaciones de las tres comarcas reunidas», 11/XII/1936.

⁴¹ ANC, Fons de la Generalitat Republicana, Junta de Seguretat Interior, Ribera d'Ebre, reg. 9367, «Protesta d'ERC, UGT i Unió de Rabassaires sobre la interpretació que la CNT ha fet d'un dels punts dels acords de la Ponència», 11-31/XII/1936.

nien que era un abús de poder per part del batlle.⁴² Els Fets de la Fatarella del gener de 1937, dels que en deixà testimoni Josep Termes, s'emmarquen dins d'aquesta dinàmica d'intent de control del territori i d'expansió dels diferents projectes sindicals i polítics. Les col·lectivitzacions forçoses foren alguns dels procediments habituals utilitzats per intentar assentar el projecte al municipi, de la mateixa que ho va ser la violència i la coacció per definir l'acció política.

No obstant això, definir la col·lectivització únicament a partir d'aquesta visió, aporta un resultat esbiaixat. Altres exemples han posat de manifest la iniciativa dels propis pagesos que integraren les col·lectivitats per fer efectiva la nova organització. Fou el cas de la ja citada ciutat d'Amposta, també la de l'Hospitalet de Llobregat, la qual havia estat protagonista de canvis molt importants des d'inicis del segle XX, passant de 12.000 habitants el 1920 a 37.000 a inicis de 1930. L'ampliació de tallers i petites indústries, especialment del tèxtil, la ceràmica i les bòbiles, assentaven un teixit industrial on hi destacaven les indústries metal·lúrgiques com els Alts Forns de Catalunya. En la majoria d'aquests tallers i entre els treballadors aturats, la CNT era el sindicat hegemònic i la seva secció local tenia un pes important dins la confederació. No obstant això, la presència de la CNT entre els pagesos de la ciutat era menor. Clar que, ja aleshores, l'agricultura no tenia un pes rellevant dins l'economia hospitalenca, atès que donava feina al 10% de la població activa de la ciutat.⁴³ Tot i així, ocupava prop de 1.500ha de conreu, les quals estaven dominades per un petit grup de propietaris. Entre el 19 i el 24 de juliol de 1936, al barri de La Marina de l'Hospitalet, grups de gent es dirigiren en massa cap a les plantacions d'horta per proveir-se d'aliments. No era la primera vegada que passava, doncs el 1931, segons la Sociedad de Patronos Cultivadores de El Hospitalet, els pagesos havien de vigilar les collites durant tot el dia davant de l'alt risc de robatoris.⁴⁴ El 24 d juliol els cenetistes de l'Hospitalet dirigits per Josep Roigé prengueren la iniciativa i decidiren formar una comissió per organitzar als que s'havien assentat a les finques. La proposta passava per col·lectivitzar les terres ocupades i organitzar-ne la producció. Els propietaris, en assabentar-se de la iniciativa, decidiren negociar amb els sindicalistes i així no quedar al marge de la nova dinàmica. Per a Roigé, la col·lectivització havia de servir per organitzar el caos que havia suposat l'allau de gent que havia ocupat La Marina. Articular aquella demanda que s'havia posat de manifest no només serviria per situar-se en una posició dirigent, ja que els propietaris hi entraren a formar part com a assessors tècnics, sinó també com un revulsiu per aquells escamots que volguessin emprendre accions violentes al municipi.⁴⁵ La constitució de l'Agrícola Col·lectiva de l'Hospitalet l'agost de 1936 serví de referent d'altres col·lectivitats de la zona, com la de Castelldefels, Viladecans, Sant Boi, Sant Vicenç dels Horts, Molins, Sant Feliu, Cornellà, Sant Joan Despí o el Prat de Llobregat. En aquesta darrera, si bé totes les terres no es van col·lectivitzar de manera immediata, hi va haver una ampliació progressiva que arribà fins a les 1.500_{ha}.⁴⁶

En general, i atesa la brevetat de l'experiència col·lectivista i l'escassa informació relacionada, es fa difícil saber quin perfil de persones van ser els que donaren suport a les propostes col·lectivistes. Ha estat comú sentenciar que jornalers i parcers pobres, resultat de la propaganda o la coacció

⁴² ANC, Fons de la Generalitat Republicana, Junta de Seguretat Interior, Ribera d'Ebre, reg. 6190, «Denúncia de Ginestar», 24/XII/1936.

⁴³ A. Ferrer i C. Ruiz: «Creixement urbà i planificació urbanística», a M. Marín (dir.). *Memòries del viatge, 1940-1975*, MHIC i Ajuntament de Sant Adrià, Sant Adrià, 2009, pp. 117-134.

⁴⁴ «Cartas a La Sociedad de Patronos Cultivadores al Alcalde de El Hospitalet», Arxiu Històric de l'Hospitalet, 30/X i 12/XI/1931. Citat a: C. Ealham: *La Lucha por Barcelona: clase, cultura y conflicto, 1898-1937*, Alianza, Madrid, 2005, p. 175.

⁴⁵ C. Santacana: «La col·lectivització a l'Hospitalet de Llobregat», a C. Santacana (coord.). *Col·lectivitzacions...* cit., p. 507.

⁴⁶ «La secció de campesinos del S de I.A.P. y A., de Barcelona, tiene también su Colectividad Agrícola», *Campo*, 12/VI/1937.

dels anarquistes, havien apostat per la col·lectivització. Però mantenir aquesta visió és compromès, no per haver trobat cap informació que la contradigui, sinó, precisament, per l'absència d'informació que la confirmi. Una manera d'apropar-nos als perfils de qui van participar de les col·lectivitats pot ser tenint en compte dos aspectes. En primer lloc, que el decret de sindicació obligatòria va significar un element mobilitzador que obligava a tots els treballadors de la terra a integrar-se als sindicats agrícoles per organitzar l'explotació agrícola destinada a l'esforç de guerra. Això va implicar que molts s'adherissin a les formacions sindicals antifeixistes representades a cadascun dels sindicats agrícoles locals. Hem de tenir en compte que aquest element, no només ho era d'enquadrament dels treballadors agrícoles, sinó també una manera de garantir l'accés al treball de la terra. En segon lloc, que la societat estudiada es va caracteritzar pels alts índexs de sindicació en formacions definides a si mateixes com organitzacions de classe, una participació en les organitzacions que s'incrementà durant el període bèl·lic. Aquest tipus de sindicació, però, no té res a veure amb l'anterior, ja que l'obligatorietat es referia a l'ingrés del sindicat agrícola local, però no al sindicat de classe. L'increment de registres a aquests sindicats no deixa de demostrar la intensitat amb que es vivien els esdeveniments polítics, la importància de la organització per viure el dia a dia i la rellevància de la pertinença a un grup.

Amb tot, al voltant del 55% de les col·lectivitats van estar dirigides per militants de la CNT. Però durant les setmanes que van seguir el cop d'estat, es pot observar una presència molt més coral de les diferents formacions antifeixistes al capdavant de les col·lectivitats. Per exemple, les de la UGT a Lleida i Tarragona, escassament superaven el 8%. Les de la Unió de Rabassaires, amb mostres a Barcelona i Lleida, oscil·laven entre un 2,9% i un 11,1%, respectivament. El Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), per la seva banda, era l'únic partit polític que comptava amb col·lectivitats. La seva presència es reduïa a les terres de Lleida i amb prou feines representava el 5% de totes les col·lectivitats que hi hagué a Catalunya. Concretament s'ubicaven a la finca de Raïmat (3.000_{ha}), a Lleida, i en una de les dues col·lectivitats del municipi de Juneda (28_{ha}); ja que la CNT en tenia una de pròpia a la mateixa localitat. Convé destacar la vuitena de col·lectivitats controlades, en exclusiva, per la UdR. Per una banda, per les declaracions desfavorables del sindicat pagès cap als experiments allunyats del Departament d'Agricultura, que ell mateixa controlava. A través de les estructures que havia creat: la Federació de Sindicats Agrícoles de Catalunya, primer, i les juntes municipals agràries, després; la UdR va promoure el seu model agrari basat en la distribució de terres entre jornalers i mitgers.⁴⁷ Per altra banda, és precís subratllar-les per la manca d'informació sobre la seva estructura interna. No formaven una continuïtat entre municipis, a diferència de moltes cenetistes, sinó que s'estenien per bona part de la zona vinyatera que anava des del Camp de Tarragona fins el Vallès, sense, aparentment, un nexa comú. Potser de la que se'n pot aportar més informació és la de Vilanova i la Geltrú, que va mantenir correspondència amb d'altres col·lectivitats, com la de la Torre de l'Espanyol, fins ben entrat el 1938.⁴⁸ Segons els reporters del setmanari confederal *Campo*, la constitució de la col·lectivitat de Vilanova i la Geltrú es va fer a partir de les aportacions de trenta finques de manera voluntària i de trenta-set de confiscades que feien un total de 725ha. Les integraven finques de vinya, horta i

⁴⁷ A. Gavalda: *Fam de pa i de terra...* cit., pp. 33-147.

⁴⁸ Arxiu Comarcal de la Ribera d'Ebre. Fons de l'Ajuntament de la Torre de l'Espanyol, reg. 1409, «Documentació relativa a la col·lectivitat de treballadors de la Torre de l'Espanyol», 5/VII/1937.

secà, però també un conjunt de masies i casolots modernistes entre els que hi havia les denominades de Piolats, Xicarró, Cabanyes, Perellada i Solicrup, les quals s’organitzaven a través de nuclis de producció amb importants granges de conills.⁴⁹

Però si aquesta era la situació de les col·lectivitats controlades exclusivament per una única organització, n’existien d’altres on les formacions sindicals i polítiques hi participaven de manera conjunta. Una mostra foren les col·lectivitats potenciades des de Sindicats Agrícoles, comitès antifeixistes o ajuntaments —que he unit en un mateix grup atesa la seva naturalesa coral i amb la finalitat de simplificar la mostra— les quals representaven al voltant d’un 8% en cada comarca. Però les col·laboracions més habituals foren aquelles entre la CNT i la UGT. Malgrat representaven un percentatge molt petit, al voltant del 5% a Lleida i Girona i entre l’11 i el 13% a Barcelona i Tarragona, la seva importància residia no tant en els paràmetres quantitius sinó en els qualitius. Per una banda perquè es tractava de col·lectivitats d’una rellevància superficial destacada. Bona part d’elles controlaven col·lectivitats en municipis d’una important activitat econòmica: com Reus, amb 762_{ha}; Amposta, amb 670_{ha}; el Prat de Llobregat, amb 1.500_{ha}; Martorell, amb 162_{ha}; o Sant Adrià del Besòs, amb 181_{ha}. Per l’altra, perquè les col·laboracions de les dues sindicals al llarg de la guerra van ser l’expressió de les estretes relacions que aquestes van mantenir, i de la similitud que van aconseguir en les seves polítiques agràries durant la guerra. Les direccions de les sindicals CNT i UGT van defensar com alternativa de futur la col·lectivització d’una economia que es volia socialista i a la que hi van introduir molts matisos i reserves. En el programa d’acció conjunta que destacava el respecte cap a les petites

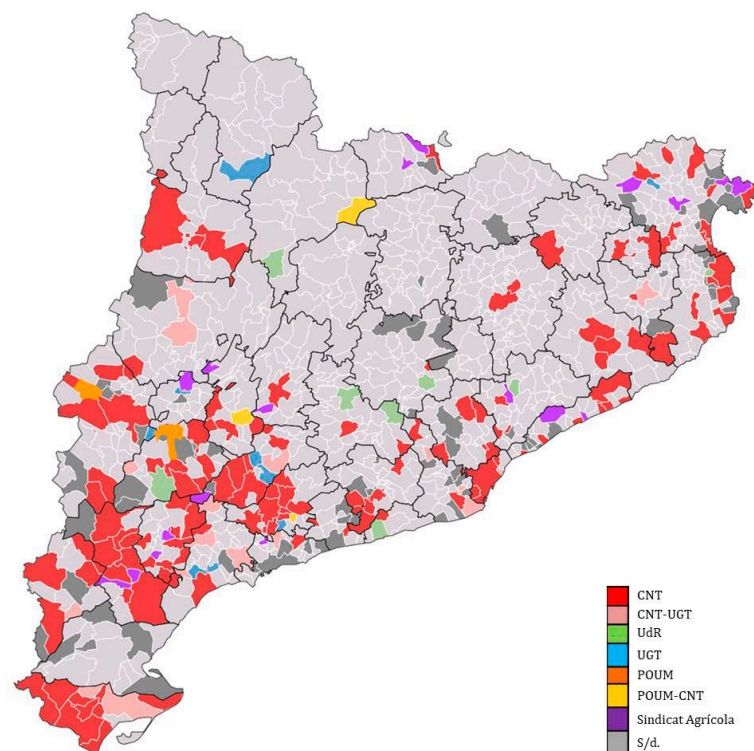

Figura 3: Municipis amb col·lectivitats segons la seva afiliació.¹

¹ Elaboració pròpia a partir del fons de confiscacions de l’ANC, el setmanari *Campo* i diversos arxius comarcals.

⁴⁹ «Col·lectivitat Agrícola Vilanovesa, afecta a la Unió de Rabassaires», *Campo*, 19/VI/1937.

propietats agràries, industrials i urbanes, que no fossin dels partidaris de la revolta, i que hauria de contribuir a concentrar al màxim els esforços per guanyar la guerra, afavorint un mandat únic que coordinés tota la activitat.

L'estructura de la propietat i les condicions dels treballadors foren elements clau per la implantació del col·lectivisme al camp, cal tenir en compte els petits propietaris que també anaven a jornal. També la capacitat dels seus impulsors de convertir el seu projecte en hegemònic –que com que depenia tant de la capacitat de situar-se com a dominants durant els dies posteriors a la revolta de juliol, com d'esdevenir dirigents en l'horitzó que es projectava–. Les competències per establir acords amb la resta de formacions antifeixistes, així com les experiències prèvies del seus integrants, van ser elements principals a l'hora de constituir col·lectivitats a partir de les terres confiscades. Amb tot, unes transformacions condicionades per les dinàmiques locals que fan difícil afirmar un únic motiu de l'extensió dels projectes col·lectivistes i que sembla que vagin més enllà de l'extensió superficial de les col·lectivitats, d'assenyalar si en un o altre territori eren més grans o més petites, o de si els seus dirigents pertanyien a un o altre sindicat.

CONCLUSIONS

Si es recull tot el que s'ha dit, es fa difícil afirmar que les col·lectivitats agrícoles a Catalunya sorgiren únicament influenciades per aquelles que es constituïren a la franja aragonesa controlada pel Consejo de Aragón. La influència d'aquestes ens podria servir per definir alguns aspectes de les col·lectivitat més properes als territoris de l'Ebre, però tot i així es segueixen models diferents en aquest mateix territori. Cal afegir que es fa difícil extrapolar-ho a la resta de col·lectivitats de la rereguarda. Aleshores, potser, el que caldria plantejar és si el fenomen col·lectivista no fou quelcom més polimorf, influenciat més aviat per l'agència humana que no pas per un poder centralitzat capaç de generar esferes d'influència totalitzadores. Cal tenir en compte el paper dels milicians, també la violència que exerciren les patrulles i la seva capacitat d'influència a l'hora de condicionar la nova estructura al territori durant les setmanes posteriors a la revolta i durant el procés en que la Generalitat va intentar restablir el control de l'ordre públic. Al cap i a la fi, les coaccions que denunciaven les formacions antifeixistes sobre els cenetistes no pot entendre's sinó com la incapacitat d'aquest per fer efectives les resolucions del Ple de camperols confederals entre alguns sectors de la pagesia. Ara bé, sembla difícil que la clau de volta únicament es trobi en les actituds violentes d'alguns voluntaris. En cap cas es poden deixar de banda les complicitats i consentiments dels habitants del lloc per entendre la continuïtat de la majoria de les col·lectivitats. Per descomptat, no es poden separar de les condicions en que es formaren les col·lectivitats del paper d'alguns dirigents durant els anys previs o la gestió de les circumstàncies a què es veïeren abocats després de la revolta.

Que la presència de les col·lectivitats, en diferents graus d'intensitat, s'acumuli a la zona del litoral i el prelitoral no és una casualitat. Les transformacions sistemàtiques de les dinàmiques capitalistes en aquests espais agrícoles basades en l'especialització de l'agricultura i el foment del monocultiu, en concret de la vinya, s'havien consolidat al llarg del primer terç del segle XX. Els canvis d'aquest tipus de conreu havien estat possible gràcies a la connivència d'iniciatives estatals i privades que apostaven per l'especialització del treball dels pagesos, com foren

les apostes de la secció d'Agricultura de la Mancomunitat o les colònies agrícoles impulsades per grans propietaris agrícoles com Manuel Raventós a les terres de Lleida. La proletarització dels pagesos i la mecanització de les explotacions agrícoles havia ajudat a crear situacions més precàries entre els treballadors que feien insostenible la vida a pagès i facilitaven l'expulsió de població cap a nuclis urbans de manera permanent. Les noves relacions de producció que derivaven d'aquests nous models havien transformat moltes de les regles de les comunitats rurals i les contradiccions generades contribuïen al conflicte d'interessos de classe. Conflictes que s'havien posat de manifest en aquests mateixos espais amb la consolidació de tradicions de lluites col·lectives que havien estat capaces de confluir i cristal·litzar en diverses associacions i agrupacions esteses per arreu del territori. Unes entitats que feien de corretja de transmissió de coneixements i garantien la propagació de significats compartits entre els agents. La zona de mobilització pagesa que comprenia des del Vallès fins al Camp de Tarragona n'era una de les principals, però també la seguien d'altres situades als marges, com aquelles relacionades amb les demandes per la millora de condicions de treball en el conreu de l'arròs dels deltes dels rius Fluvià, Ter i l'Ebre o les de la rebaixa del pagament del novè al Canal d'Urgell durant la dècada de 1930. En resum, tots aquests aprenentatges i experiències acumulades que coincidien territorialment amb els espais on es constituïren les col·lectivitats no són trivials, sinó que foren un altre element essencial per crear la xarxa necessària perquè es constituïssin les col·lectivitats.

REFERÈNCIES

- ÁLVAREZ JUNCO, J. 1991. *La ideología política del anarquismo español. Siglo XXI*, Madrid.
- ATIENZA, F. J. 2008. "Colectividades en Alcázar de San Juan", a F. ALÍ, A. R. del VALLE, O. M. MORALES (coords.). *La guerra civil en Castilla-La Mancha, 70 años después. Actas del Congreso Internacional*. Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, pp. 645-672.
- BALCELLS, A. 1983 [1968]. *El problema agrari a Catalunya. La qüestió rabassaire (1890-1936)*. Nova Terra, Barcelona.
- BALCELLS, A. 2017. «Les col·lectivitzacions a Catalunya i al País Valencià durant la Guerra Civil espanyola de 1936 a 1939» *Catalan historical review*, (10), pp. 189-201.
- BELTRÁN DENGRA, J. i CÁRDABA, M. 2016. *Lucharon por la libertad: anarco-sindicalismo y agro catalán desde 1911 hasta 1939: investigación sobre algunas comarcas barcelonesas ; Lluitar en per la llibertat: anarcosindicalisme a l'Empordà*. El Grillo Libertario, Cornellà de Lobregat.
- BERNECKER, W. L. 1982. *Colectividades y revolución social. El anarquismo en la guerra civil española, 1936-1939*. Crítica, Barcelona.
- BERTRAN ÁLVAREZ, C. 1999. «Aproximació a les confiscacions i les col·lectivitats del Baix Penedès (1936-1939)», a J. PIQUÉ PADRÓ (coord.): *Guerra Civil a les comarques tarragonines, 1936-1939*. Cercle d'Estudis Històrics Guillem Oliver, Tarragona, pp. 165-193.
- BLANCHON, J. L. 2018. «La Cerdanya col·lectivitzada. 1936-1937», a *L'economia muntanyenca al Pirineu. 14es Trobades Culturals Pirinenques*. Societat Andorrana de Ciències, Andorra, pp. 147-151.
- BOSCH SÁNCHEZ, A. 1983. *Ugetistas y libertarios: guerra civil y revolución en el País Valenciano: 1936-1939*. Institución Alfonso el Magnánimo & Diputación Provincial de Valencia, València.
- BRICALL, J. M. 1970. *Política econòmica de la Generalitat (1936-1939), 2 vols*. Edicions 62, Barcelona.
- CÁRDABA M. 2002. *Campesinos y revolución en Cataluña. Colectividades agrarias en las comarcas de Girona, 1936-1939*. Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid.
- CASANOVA, J. (comp.).(1988). *El sueño igualitario: campesinado y colectivizaciones en la España republicana, 1936-1939*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- CASANOVA, J. 1985. *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa, 1936-1938*. Siglo XXI, Madrid.
- CASANOVA, J. 1994. "Guerra Civil, ¿Lucha de Clases?: El difícil ejercicio de reconstruir el pasado", *Historia Social*, n. 20, pp. 135-150.
- CASANOVA, J. 2003. *La historia social y los historiadores. ¿Cienicienta o princesa?*. Crítica, Barcelona.
- CASTELLS DURAN, A. 1993. *Les col·lectivitzacions a Barcelona, 1936-1939*. Hacer, Barcelona.

- CASTILLO, A. 2018. “¿Quién se acuerda de las colectividades del 36?”, *Tirolenses* (11), pp. 16-19.
- COBO ROMERO, F. 2012. *¿Fascismo o democracia? Campesinado y política en la crisis del liberalismo europeo, 1870-1939*. Editorial Universidad de Granada, Granada.
- COBO ROMERO, F. 2018. “La historiografía sobre el conflicto rural y la politización campesina en la España contemporánea. Del Marxismo a la nueva historia política”, a J. GÓMEZ ALÉN (ed.). *Historiografía, marxismo y compromiso político en España. Del franquismo a la actualidad*. Siglo XXI, Madrid, pp. 121-154.
- DALMAU VINYALS, M. 2015. «La col·lectivitat de l'Argilaga. Un intent de comunió comunista en temps de guerra. Del 1936 al 1939», a *Estudis Altafullencs*, (39), pp. 107-137.
- DOWLING, A. 2013. *La reconstrucció nacional de Catalunya 1939-2012*. Pasado y Presente, Barcelona.
- EALHAM, C. 2005. *La Lucha por Barcelona: clase, cultura y conflicto, 1898-1937*. Alianza, Madrid.
- EALHAM, C. 2015. “De la cima al abismo. Las contradicciones entre el individualismo y el colectivismo en el anarquismo español”, a P. PRESTON (ed.). *La República asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil*. Península, Barcelona, pp. 147-174.
- EALHAM, C. i RICHARDS, M. (eds.) 2010. *España fragmentada. Historia cultural y Guerra Civil española*. Comares, Granada.
- ELEY, G. 2008. *Una línia torçada. De la historia cultural a la historia de la sociedad*. Publicacions de la Universitat de València, València.
- ESPINOSA, F. 2007. *La primavera del Frente Popular. Los campesinos de Badajoz y el origen de la Guerra Civil (marzo-julio de 1936)*. Crítica, Barcelona.
- FERRÉ PAVIA, C. 1993. *La CNT al Montsià i Tortosa (1930-1939)*. Institut d'Estudis Dertosenes, Tortosa.
- FERRER, A. i RUIZ, C. 2009: “Creixement urbà i planificació urbanística”, a M. MARÍN (dir.). *Memòries del viatge, 1940-1975*. MHIC i Ajuntament de Sant Adrià, Sant Adrià, pp. 117-134.
- GALÍ, R. 1955. *Problemes de la nostra generació, problemes del nostre temps*. Ponència fundacional CC. Ciclostil.
- GARCIA, C.; MILÀ, J.; RIUS, A. 1983. «La col·lectivitat agrícola de Barcelona. Una aportació al fet col·lectivista a Catalunya», a AA. DD.: *Revolució i Guerra civil*. Departament d'Història Contemporània, Tarragona.
- GARRIDO, L. 1979. *Colectividades agrarias en Andalucía: Jaén (1931-1939)*. Siglo XXI, Madrid.
- GAVALDÀ, A. 2016. *Fam de pa i de terra: la col·lectivització agrària a Catalunya*. Publicacions URV, Tarragona.
- GAVALDÀ, A. 2016. *La col·lectivització agrària a l'Alt Camp (1936-1939). A la recerca d'una millora socioeconòmica*. Publicacions URV, Tarragona.
- LEDESMA, J. L. 2009. “Qué violencia para qué retaguardia o la República en guerra de 1936”, *Ayer. Revista de Historia Contemporánea*, (76), pp. 83-114.
- LEDESMA, J. L. 2018. «Marxismo, materialismo histórico y el estudio de la Segunda República y la Guerra Civil», a J. GÓMEZ ALÉN (ed.): *Historiografía, marxismo y compromiso político en España. Del franquismo a la actualidad*, Siglo XXI, Madrid, pp. 173-221.
- LLADONOSA, M. 2019. *Nosaltres, els catalans. Del catalanisme catòlic al pujolisme*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- LO CASCIO, P. 2008. *Nacionalisme i autogovern. Catalunya, 1980-2003*. Afers, Catarroja.
- MALEFAKIS, E. 1971. *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*. Ariel, Barcelona.
- ORTEGA LÓPEZ, T. M. (ed.) 2015. *Jornaleras, campesinas y agricultoras. La historia agraria desde una perspectiva de género*. Prensas de la Universidad de Zaragoza – Sociedad Española de Historia Agraria, Zaragoza.
- PIQUÉ PADRÓ, J. 1989. *Anarco-col·lectivisme i anarcocomunisme: l'oposició de dues postures en el moviment anarquista català: 1881-1891*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- PUIG VALLVERDÚ, G. 2016. “Les col·lectivitats agràries a la Ribera d'Ebre durant la Guerra Civil (1936-1938)”, *Miscel·lània del CERE*, (26), pp. 153-168.
- PUIG VALLVERDÚ, G. 2018. «Experiencias campesinas. La colectivización de la tierra en una Cataluña en guerra», a: G. ROMAN i J. A. SANTANA (coords.): *Tiempo de dictadura. Experiencias cotidianas durante la guerra, el franquismo y la democracia*. Editorial Universidad de Granada, Granada, pp. 45-66.
- PUIG VALLVERDÚ, G. 2020. *La pagesia i la seva revolució. Una anàlisi sobre la conflictivitat i el canvi a la rereguarda catalana durant la Guerra Civil, 1936-1939*. Tesi doctoral inèdita, Universitat Rovira i Virgili.
- REY REGUILLO, F. del. 2019. *Retaguardia roja: violencia y revolución en la guerra civil española*. Galaxia Gutenberg, Barcelona.
- ROBLEDO, R. (2010): «El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939)», a R. Garrabou et al.: *Sombras del progreso: las huellas de la historia agraria*. Crítica, Barcelona, pp. 117-150.
- ROBLEDO, R. 2015. “El giro ideológico en la historia contemporánea española: “Tanto o más culpables fueron las izquierdas”, a C. FORCADELL, I. PEIRÓ i M. YUSTA (eds.). *El pasado en construcción. Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza, pp. 303-338.
- RODRIGO GONZÁLEZ, N. 1985. *Las Colectividades agrarias en Castilla La Mancha*. Junta de Castilla La Mancha, Toledo.
- RUBÍO SOBREPÈRE, J. 2004. «La revolució al camp. Les col·lectivitats agrícoles a Les Garrigues (1936-39)», *Plecs d'història local*, (114), pp. 1801-1803.

- SAGUÉS SAN José, J. 2001. Lleida en la Guerra Civil espanyola (1936-1939), Tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida.
- SALVADÓ ARRUFAT, J. 2006. *Perfils de la història d'Ampostà, volum II*. Ajuntament d'Ampostà, Ampostà.
- SÁNCHEZ JIMÉNEZ, J. 1989. "Las colectividades agrarias durante la guerra civil". *Anales de Historia Contemporánea*, (7), pp. 49-71.
- SANTACANA, C. 1989. "La col·lectivització a l'Hospitalet de Llobregat", a C. SANTACANA (coord.). *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat (1936-1939)*. Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 489-586.
- SIMONI, E. i SIMONI, R. 2013. *Queretes. La col·lectivització d'un poble aragonès durant la Guerra Civil (1936-1938)*. Associació Cultural del Matarranya, Calaceit.
- SIMPSON, J. i CARMONA, J. (2020). *Why Democracy Failed: The Agrarian Origins of the Spanish Civil War*. Cambridge Studies in Economic History, Cambridge.
- SOLÀ, P. 1959. "La base societaria de la cultura y de la acció libertaria en la Catalunya de los años treinta", a B. HOFMANN, P. J. TOUS i M. TIETZ (eds.): *El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Vervuert-Iberoamericana, Frankfurt am Main-Madrid, pp. 361-375.
- TRAVERSO, E. 2007. "The New Anti-Communism: Rereading the Twentieth Century", a M. HAYNES i J. WOLFREYS (ed.), *History and revolution. Refuting revisionism*. Verso, Londres, pp. 138-155.
- TRULLÉN, R. 2016. *España trastornada. La identidad y el discurso contrarrevolucionario durante la Segunda República y la Guerra Civil*. Akal, Madrid.
- VICENT, M. 2006. *Conflicto y revolución en las comarcas de Castelló, 1931-1938*. Universitat Jaume I, Castelló.
- VIÑAS, Á. (ed.) 2014. "La Guerra Civil", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, n. 32.

